

008

 ARCHIPEL

cahier

cahier is
een uitgave
van Archipel

**ORON
KREIN**

Maarten
Liefoghe

Erfgoed in competitie: Zeven fragmenten uit een pleidooi

Erfgoed is meer dan een bestand aan materiële en immateriële objecten die statisch uit het verleden aan de toekomst worden overgedragen, volgens louter wetenschappelijke motieven en parameters. Erfgoed wordt steeds weer in het heden gecoproduceerd – het omvat 'objecten' en uiteenlopende waarderende praktijken. Architectuur is zo een prominente producerende-interpretatieve praktijk, niet alleen een technische discipline dus met expertise om te bewaren of functioneel te herbestemmen, maar ook een cultureel medium dat toelaat een historisch gebouw of een site cultureel te interpreteren en te cureren.

Wat kan een architectuurwedstrijd vandaag betekenen voor het herwaarderen en steeds weer herinterpreteren van erfgoed? Hoe kruist een wedstrijdlogica, die net draait om het openen van ruimte voor keuze tussen verschillende architectuurbenaderingen en lezingen van een situatie, met de normen en vraagstukken van het erfgoedbeheer?

Architectuurwedstrijden zoals Open Oproep en WinVorm, hebben sinds de eeuwwisseling een belangrijke impuls gegeven aan de publieke bouwcultuur, en de zin voor ambitieus experiment verhoogd. Deze bijdrage onderzoekt de manier waarop wedstrijdprojecten met een tussenkomst in belangrijk erfgoed niet alleen een eigen interpretatie van een opgave aanreiken, maar soms ook van het betreffende erfgoed. Dat staat in spanning met (de illusie van) een statische en louter wetenschappelijke erfgoedwaardering. Erfgoed komt daarentegen in beeld als steeds weer gecoproduceerd in het heden; architectuur wordt belicht als een prominente interpretatieve praktijk en als een technisch-cultureel medium om erfgoed te cureren.

Maarten Liefoghe is docent architectuurtheorie en -geschiedenis en postdoctoraal onderzoeker van het FWO aan de vakgroep Architectuur en Ingenieurswetenschappen van de Universiteit Gent. Zijn onderzoek in de architectuurtheorie en -geschiedenis focust op interacties en intersecties van kunst, architectuur, tentoonstellings- en erfgoedpraktijken. Naast academische en beleids- ondersteunende publicaties, schrijft hij occasioneel kunst- en architectuurkritieken. Maarten Liefoghe studeerde in 2006 af als burgerlijk ingenieur-architect na studies aan de UGent en aan de TU Berlijn (als uitwisselingsstudent). Vandaag focust zijn onderzoek zich op hedendaagse architectuurcultuur en in het bijzonder op architectuurtentoonstellingen als een experimenteel veld waarin ontwerp en materialisering van 1:1 en in situ exhibits mogelijke alternatieve strategieën inhouden voor problemen in de monumentenzorg.

1. 1989.

Sea Trade Terminal

Een futuristische passagiersterminal in Zeebrugge als bruggenhoofd voor het oude continent. Net als het project voor een nieuwe zeehaven voor Brugge een eeuw eerder, laat de nieuwe infrastructuur de geprepareerde historische stad onaangeroerd – nieuw naast oud, in een verre symbiose, onderlinge afhankelijkheid. Maar de wedstrijd gaat niet over erfgoed, haar lokale belang ligt in het feit dat een architectuurwedstrijd wordt ingericht waar internationaal belangwekkende ontwerpers aan zet komen. De organisatie van dergelijke wedstrijd is in 1989 in België nog eerder uitzonderlijk. Ze blijft hier evenwel zonder gebouwd gevolg, maar krijgt wel een ruime weerklank in het architectuurkritische gesprek. Dat verandert vanaf de eeuwwisseling.

Vandaag zijn met de Open Oproepen, Oproep Winvorm en andere varianten van wedstrijdformules wedstrijden gemeengoed en het speelveld van reële opdrachten, maar de inhoud van individuele wedstrijdvoorstellen is nog zelden het onderwerp van een publiek gesprek. De verschillende interpretaties van een vraag, van een mogelijkheid; en de keuze van een (publieke) opdrachtgever voor één interpretatie of aanpak boven een andere, blijven standaard binnen het besloten besluitvormingsproces van een opdracht. Ook bij de talrijke en belangrijke erfgoedprojecten in Open Oproep en andere wedstrijdformules is dat zo. Nochtans verdubbelt het belang van een breed publiek gesprek daar nog, aangezien zowel publieke projecten, erfgoed en het architectuurdebat, publiek gesprek verdienen en erbij winnen.

2. 1989.

Val van de Muur

Globalisering breekt door en dat doet zich ook in de omgang met historische monumenten voelen. In *The Modern Conservation Movement* stelt de Schot Miles dat in *the age of globalisation* de omgang met gebouwd erfgoed wordt gekenmerkt door "het verval van het gezag van de oude, Ruskiniaans-modernistische nadruk op het onderscheid tussen nieuw en oud, en tussen restauratie en origineel gebouw." Meerdere factoren spelen volgens Glendinning in op de erosie van de moderne consensus rond materiële authenticiteit en van het wegslijten van het ideaal van een contrast-esthetiek in de conservatiepraktijk en breder gesproken bij het interveniëren in erfgoed met afgetekende eigentijdse aanvullingen. Moderne architectuur werd zelf erfgoed. Immateriële waarden relateerden een materieel-authenticiteitsbegrip, ook onder invloed van een postkoloniale erkenning van de conserverende restauratie als typisch westers normatief ideaal. Complexe integraties van hedendaagse architectuur in historische omgevingen leidden volgens Glendinning ook tot poëtische, maar onleesbare assemblages van oude fragmenten en hedendaagse interventies.

Mijn stelling: wedstrijden voor erfgoedprojecten krijgen potentieel een bijzonder belang wanneer de strakke disciplinaire consensus over een goede monumentenzorgpraktijk afbrokkelt en wanneer zich een ruimte opent voor een overtuigende aanpak project per project.

3. 1894.

Charles Buls, *Esthétique des Villes*
2006. VIOE, *Erfgoed op de Kaart*

Erfgoedzorg is sinds het einde van de negentiende eeuw al onlosmakelijk verbonden met achtereenvolgens stadsbouwkunst/stedenbouw/planning. Planningsinstrumenten worden de afgelopen decennia ook in Vlaanderen expliciet erkend als mogelijke erfgoedbeheer- en ontwerpinstrumenten. Wedstrijden – in brede zin – zijn vandaag echter wellicht al even belangrijke instrumenten geworden voor erfgoedbeheer en -ontwikkeling als onderdeel van een bredere hedendaagse (architectuur)cultuur.

4. 2019.

Brand van de Notre-Dame

Toch rijst daarover nu en dan ongemak, maar hoe specifiek is het voor erfgoedprojecten? In Le Figaro hekelt Marc Perelman het voorstel om de heropbouw van de Notre Dame met een architectuurwedstrijd te beslechten (en om de realisatie ervan te bespoedigen om de deadline van de Parijse Olympische Spelen te halen): "Enfin, il est impossible d'accepter que la réparation, la rénovation ou la restauration de la Notre-Dame se présentent elles aussi comme une sorte de compétition à laquelle elle est sommée de participer." Het competitieformat, dat Perelman associeert met de sportwedstrijden zelf, zou onbetamelijk zijn voor zoiets belangwekkends als de Franse gotische kathedraal bij uitstek.

Het probleem wordt ook geregeld over architectuurwedstrijden in het algemeen geformuleerd. In een jaarboekartikel van 2000 citeert Koen Van Synghel de gevleugelde woorden van Béla Bartók: "Wedstrijden zijn voor paarden".

Het wringt inderdaad om van muziek, architectuur, of de omgang met erfgoed, een zaak van winnaars en rankings te maken, maar dat is niet de kern van een wedstrijdverloop. Omgekeerd: betaamt het vergelijkend evalueren eigen aan architectuurwedstrijden niet net voor gevoelige opdrachten zoals erfgoedprojecten – de situatie voor het formuleren en waarderen van cultureel verschillende, in wezen evenwaardige alternatieven en voor een aftastend zoeken door zowel opdrachtgevers als ontwerpers?

5. 1989.

Hélène Lipstadt,
The Experimental Tradition
2016. J. Otero-Pailos, E. Langdalen,
T. Arrhenius, *Experimental Preservation*

Enkele jaren geleden verscheen bij Lars Müller het prikkelende boek *Experimental Preservation*. De samenstellers betogen dat zich in de marge van de gevestigde erfgoedzorg een veld van experimentele erfgoedpraktijken aftekent: kunstenaars, conservatoren en curatoren, architecten, activisten en nog anderen zouden vormen van erfgoedzorg ontwikkelen die de conventionele selectie- en beheersprocessen van erfgoed bevragen en zouden tegelijk erfgoed als een hedendaagse culturele praktijk heruitvinden.

In het boek zelf benoemt Adrian Forty echter treffend een pijnpunt van de in het boek verzamelde praktijken: blijft dit ge-experimenteer toch niet voornamelijk werk in de marge, met weinig impact op het 'echt belangrijke erfgoed'? Otero-Pailos en co zagen de experimenteeromgeving van architectuurwedstrijden over het hoofd, waarin erfgoed ook frequent binnenkomt en waar een gelegenheid wordt geboden voor vitaal inhoudelijk experiment. Alvast bij ons

architect-
zaak van
dat is niet
gekeerd:
igen aan
gevoelige
e situatie
cultureel
e alterna-
oor zowel

en,
vation

ars Müller
Preserva-
zich in de
g een veld
afte kent;
uratoren,
en zouden
en die de
processen
gelijk erf-
de praktijk

orty echter
boek ver-
perimenteer-
arge, met
erfgoed'?
perimenteer-
en over het
innenkomt
oden voor
st bij ons

buigen Open Oproepen zich overtuigend over tal van monumenten en historische sites, waaronder sleutelmonumenten zoals het Antwerpse stadhuis, het Gravensteen of de Boekentoren.

En toch is het een wat bedrieglijk cliché om architectuurwedstrijden als experimenteel-labo's op te vatten. In 1989 noemde de Amerikaanse architectuurhistorica Hélène Lipstadt de geschiedenis van architectuurwedstrijden nog *The Experimental Tradition*, maar recenter waarschuwde ze ook voor de vertekende vergelijking met laboratoriumexperimenten: een wedstrijd is immers geen belangeloze onderzoeksomgeving, daarvoor staat er op politiek, economisch, maatschappelijk, en artistiek vlak voor alle betrokken partijen te veel op het spel. Wedstrijden zijn dus geen klinische experimenteerruimte, maar daardoor net ook geen vrijblijvende. Gelukkig, want maatschappelijke verwachtingen en betrokkenheid, gemakkelijke en weerbarstige identificaties, oude en nieuwe culturele betekenissen, dat zijn levenslijnen voor (publieke) architectuur en erfgoed.

6. (On)uitgesproken erfgoedvraagstukken in projectdefinities

Als we nu verder de Open Oproep als experimentele gelegenheid voor erfgoedbeheer willen verkennen, dan moeten we breder kijken dan alleen de ontwerpvoorstellen die in de wedstrijdphase worden ontwikkeld en breder dan de gerealiseerde projecten (ook al is de 'oogst' aan vernieuwende ontwerpprojecten voor erfgoed sites binnen twintig jaar Open Oproep alleen al bijzonder indrukwekkend). Alles begint bij de Open Oproep bij een opdrachtgever en diens wil om onder begeleiding van de bouwmeester een ambitieus en maatschappelijk relevant architectuurproject te ontwikkelen.

Het schrijven van een goede projectdefinitie is daarin een sleutelement: hier worden specifieke ambities geformuleerd en vraagstukken die de opdrachtgever bezighouden. Maar op welke manier formuleren projectdefinities precies toekomstambities voor een monument of erfgoed site? Worden erfgoedvraagstukken ook centraal gepositioneerd in opgave? Dat varieert nogal. Twee vergelijkingen van concrete Open Oproep opgaves:

- OO01b08 Masterplan De Hoge Rielen, Kasterlee (2001)
- OO3406 Begijnhofsite, Hasselt (2018)

Bij de projectdefinitie voor De Hoge Rielen komt een uitgesproken erfgoedbesef als vanzelf naar voor als verweven onderdeel van een streven naar kwalitatieve, duurzame ruimtelijke ontwikkeling voor deze (jeugd)verblijfssite in een voormalig naoorlogs munitie-opslagdomein in de Kempen. De projectdefinitie was voorbereid in een reeks workshops, waarvan één met de veelzeggende titel *'Fuck the program!'*. Dat was enerzijds geheel in lijn met toenmalig bouwmeester Bob Van Reeth, wiens filosofie was dat duurzame architectuur niet-programma-specifiek mocht zijn. Anderzijds bevat het ook de Open Oproepfilosofie dat de projectdefinitie een visienota moet zijn en geen functionele programmabeschrijving. De projectdefinitie voor een masterplan voor De Hoge Rielen formuleert drie uitdagingen, die alle drie met erfgoed hebben te maken.

1. een voorbeeldige omgang met de natuur als educatieve waarde stimuleren;
2. de militaire erfenis van het domein valoriseren;
3. culturele duurzaamheid realiseren: "Vanuit het besef dat het bestaande patrimonium alleen kan overleven als het kan gebruikt worden waarvoor het nooit bedoeld was,

wensen wij verder te bouwen aan een patrimonium waaraan nieuwe betekenissen kunnen toegevoegd worden. Als bouwheer willen wij culturele duurzaamheid valoriseren en vooropstellen als uitgangspunt voor nieuwe ingrepen."

Tegenover deze eerder extensieve thematisering van erfgoed staat de expliciet geformuleerde verwachting van een vernieuwende erfgoedopwaardering in de projectdefinitie voor de Begijnhofsite in Hasselt. Daar zijn de drie uitdagingen de integratie van de begijnhoftuin als groene long in de binnenstad, de herbestemming van het begijnhof als universitaire campusplek en een intelligente en ambitieuze omgang met het historische erfgoed. In het bijzonder wordt een materiële en immateriële opwaardering van de begijnhofkerkuine verwacht, die moet "fungeren als de spil van het begijnhof, de ruimtelijke scharnier die alles met elkaar verbindt en in dialoog zet waardoor het begrip pleinbegijnhof in ere wordt hersteld." En "nieuwe subtiele elementen moeten de erfgoedwaarde van de site verrijken en op een hoger niveau brengen".

- OO3205 Maritiem Museum Antwerpen (2017)
- OO3603 Gravensteen Gent (2019)

Een andere evaluatie betreft hoe reflectief projectdefinities zich tonen over de verwachte erfgoedinterventie. Wordt in projectdefinities een kritisch bewustzijn geopend over processen van vererfgoeding, over mogelijke conservatie/restauratie-benaderingen en herbestemmingsvraagstukken, waarover toch levendige debatten bestaan? En belangrijker misschien nog: wordt de echte erfgoedinzet van het opgestarte project er ook echt in benoemd, als het begin van een gesprek dat later over de concrete ontwerpbenadering zal worden verdergezet? De volgende

twee gevallen tonen dat de ruimte voor een kritische positionering ten opzichte van essentiële erfgoedvraagstukken in projectdefinities soms wel, soms niet, wordt aangegrepen.

In de projectdefinitie voor het (ondertussen geannuleerde) Maritiem Museum in Antwerpen benoemt de opdrachtgever erg helder hoe architectuur kan tussenkomen in een erfgoedontwikkelingsproces. Bijzonder aan dit museumproject is dus dat een stuk van het te musealiseren erfgoed bestaat uit objecten en verhalen die in de te ontwikkelen museumgebouwen onderdak moeten krijgen, maar dat het verder ook bestaat uit de maritiem-industriële projectsite zelf met haar dokken, gebouwen en installaties voor goederenoverslag; en ook uit een collectie varend erfgoed, geankerd aan de dokken of in loodsen opgesteld en onderhouden. De projectdefinitie stelt dat "het museumconcept vertrekt van een graduele musealisering": bezoekers moeten het verloop ervaren tussen 'museum' en erfgoedlandschap. "Bij het ontwerpen van de totaalervaring is het van belang om dit degradé voor ogen te houden".

Het gebeurt echter ook wel dat projectdefinities voor erfgoedprojecten naast de kern van het vraagstuk schieten. De projectdefinitie voor de vernieuwing van de onthaalinfrastructuur en scenografie voor het Gravensteen schoof twee grote uitdagingen naar voor: het herdenken van de hele bezoekersafwikkeling van het monument, met als kers op de taart de integrale toegankelijkheid tot op het dak van de donjon; een geïntegreerde aanpak voor een vernieuwende scenografie en multimediale enscenering van een bezoek aan het Gravensteen. Een kernvraagstuk dat bij elke ambitieuze interventie in het Gravensteen zal verschijnen en dus ook in de vijf voorgestelde ontwerpaaanzetten, bleef in de projectdefinitie echter onbesproken.

hoe wil de erfgoedbeheerder van het Gravensteen omgaan met de historiciteit van deze vroeg-twintigste-eeuwse, neo-middeleeuwse reconstructie? Verwacht ze dat deze ambigue historiciteit als een rijkdom wordt aangegrepen, of zit ze ermee verveeld? Natuurlijk wordt in het bijgevoegde bouwhistorische dossier wel uitgebreid ingegaan op de complexe bouw- en restauratiegeschiedenis van het Gravensteen. Maar die nota neemt als analytisch document geen enkele positie in en problematiseert ook niet.

Zonder perspectief op het Gravensteen als tegelijkertijd een historisch document en een architecturale inscenering van een historische verbeelding van datzelfde monument-document werd de vraagstelling vooral geformuleerd in termen van beheersmatige oplossingen en in het halen van de normen van Toerisme Vlaanderen die in het Gravensteen als hefboomproject investeert. Zo dreigt architectuur te worden herleid tot een technische probleemoplosser en te worden onderschat als het gaat over de interpretatie en presentatie van het Gravensteen als complex document en als toeristische attractie in de binnenstad. Ook erfgoed wordt dan maar weinig erkend als hedendaagse culturele praktijk en wordt herleid tot een lastige set do's-and-don'ts. Het is veelzeggend dat een van de interessantste formuleringen in het Gravensteen-projectdossier zat verscholen in de sectie randvoorwaarden en de subsectie 'erfgoed' daaronder: "Het nieuwe ontwerp voegt met respect voor de opeenvolgende restauratievisies en de historische gelaagdheid van het Gravensteen een nieuwe laag toe. Het ontwerp brengt nieuwe oplossingen aan die voorkomen dat het erfgoed verkommert door het louter te zien als een artefact. Het ontwerp getuigt van een verbeeldingskracht die dit iconische erfgoed op een positieve manier herdenkt."

7. Ontwerpuitspraken over het Gravensteen

Hoe herdenken de vijf Open Oproep-voorstellen dan effectief dit iconische erfgoed? Proeve van een selectieve vergelijkende lectuur:

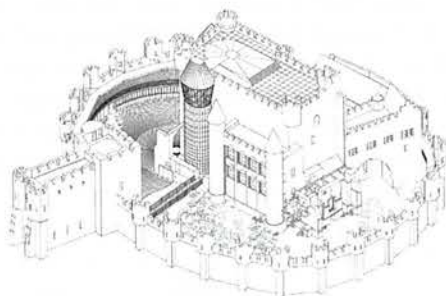
- A. Het team rondom Els Claessens Tania Vandenbussche, aNNo architecten en 88888 haalt de collage-kwaliteit van het Gravensteen naar voor, deels het werk van een complexe bouwgeschiedenis, deels het product van de gedeeltelijke reconstructie door architect De Waele van begin vorige eeuw. Aan deze collage wordt zorgvuldig verdergebouwd, het duidelijkst met een aangeheeld stenen volume dat het donjonconglomeraat uitbreidt zonder het te vervullen. Verschillende toevoegingen resoneren elk figuratief met andere gebouwdelen van het Gravensteen, die hierdoor subtiel 'oplichten'.

A. Verderbouwen aan de collage: wedstrijdvoorstel van aNNo architecten, architecten Els Claessens en Tania Vandenbussche, 88888, Atelier Arne Deruyter (DALTA bv), Exponanza

B. Het team rond Baukuh, RE-ST en Caroline

Voet maakt in zekere zin de omgekeerde lectuur van het Gravensteen. Het Gravensteen wordt niet als fragmentaire collage, maar provocatief als playmobile-fähig burchtkasteel geïdealiseerd. Het silhouet van waltorentjes en kantelen dat De Waele recreëerde wordt naar voren geschoven als wezenlijk historisch onderdeel en als een ambigue kwaliteit van dit erfgoed. Dat silhouet wordt aangevuld met een kloeke toren met torenhelm, gehesen in een maliënkolderachtige bekleding. De dakvloer van de donjon tooit zich, voor Google Earth View, met het wapenschild van Graaf Arnulf I.

B. Iconografie van de kasteelburcht: wedstrijdvoorstel van Baukuh, RE-ST

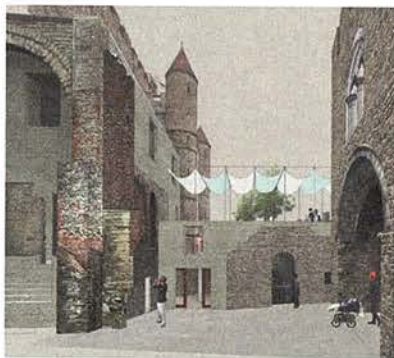
C. In het project van Schenk Hattori en Wim

Goes is het Gravensteen een interieur-wereld met weerbarstige topografie die niet wordt getemperd, maar opgedreven. In een labyrintisch dwalen over en tussen de lagen door verschillende bouwvolumes, wordt een belevingskwaliteit aangewezen. De binnenruimtes zijn plekken met een sfeer die moet worden versterkt door welgemikte toevoegingen zoals een hardstenen trap en enkele spaarzame puntlichten, natuurlijk strijklicht of strooilicht door massief gegoten glas.

C. Steervol labyrint: wedstrijdvoorstel van Schenk Hattori AA, Wim Goes Architectuur

D. ONO en Callebaut architecten stellen voor om het Gravensteen als een publieke stedelijke ruimte te ontwikkelen, waar toeristisch bezoek slechts een van de activiteiten wordt. Om dat mogelijk te maken, worden de bestaande ruimtes van het Gravensteen maximaal geprogrammeerd en uitgerust, en worden nieuwe structuren en volumes toegevoegd. Die zijn niet uniform en verwijzen ook niet naar het Gravensteen, maar doen wel iets met dit artefact: door die tussengevoegde structuren en bedrijvigheid op de site, wordt een vorm van stedelijkheid van historische binnensteden gecreëerd, die het Gravensteen niet tentoontstelt, maar als het vanzelfsprekend bijzondere decor voor het stedelijke leven herdenkt.

D. Fragment van een levende stad:
wedstrijdvoorstel van ONO architectuur

E. Het gekozen project van het team rond murmuur/Dhooghe & Meganck/Sabine Okkerse is in zekere zin de uitzondering onder de vijf inzendingen en het daagt op het eerste gezicht mijn hele stelling over erfgoedinterpretatie uit. Dit project lijkt namelijk te verzaken aan de mogelijkheid om het Gravensteen met architectuur te interpreteren. De ontwerpers gebruikten in hun wedstrijdvoorstel de centrale metafoor van het Gravensteen als een aritmisch hart in de stad – een hart waarin nood is aan gerichte hartoperaties en aan enkele protheses om een vlotte, krachtige bezoekersdoorstroming mogelijk te maken. Een zogenaamde bypass-passerelle vervolledigt de rondgang op de walmuren waar het poortgebouw deze onderbreekt. De liftschacht wordt zo compact mogelijk tegen de donjon aangebouwd. Dergelijke nuchtere, logistieke positionering ligt erg dicht bij de beheersmatige focus van de opdrachtgevers in de projectdefinitie. Maar de bescheiden toegevoegde passtukken interpreteren het Gravensteen wel degelijk, op de manier waarop de lijst van een schilderij of een vitrinekast dat doet: het Gravenkasteel verschijnt vooral gewoon als een kostbaar monument.

E. Spaarzame protheses: wedstrijdvoorstel van Dhooghe & Meganck -
ingenieur architecten, murmuur architecten, architectenbureau Sabine
Okkerse, Seghers landschapsarchitecten, 019

Małgorzata Olchowska, 'De geërfde stad', 2019
uit tentoonstelling 'Open Dorp', © Michiel De Cleene.

Malgorzata Olchowska, 'Archipel van kleine en middelgrote steden',
2019 uit tentoonstelling 'Open Oproep', © Michiel De Cleens.

Colofon

ARCHIPHEL

Dracenastraat 33
9000 Gent
info@archipelvzw.be
www.archipelvzw.be

VOORZITTER

Bruno Vanbesien

ARTISTIEK LEIDER

Hera Van Sande

COÖRDINATOR

Inge De Keyser

SECRETARIAAT

Martine Pollier
Tempelhof 21
8000 Brugge

RAAD VAN BESTUUR

Matthias Decler
Sigrid Decramer
Annie Demeulemeester
Marc Felix
Arnout Fonck
Eva Lo
Frederik Tomme
Bruno Vanbesien
Géraldine Vandenaabeele
Joost Vanhove

ALGEMENE VERGADERING

Frederik Ampe
Ignace Berten
Koen Cappon
Philip Cardinael
Anne Decruy
Dirk Demeyer
Patrick Derycker
Lisa De Visscher
Franky Devos
Piotr Dossche
Miek Goossens
Matthias Hemelsoet
Peter Lacoere
Maarten Lambrechts
Katrien Laporte
Dominique Pieters
Wim Supply
Arnaud Tandt
Lies Trybou
Jan Vandewalle
Philippe Vieren

SAMENSTELLING

Hera Van Sande

REDACTIE

Hera Van Sande

EINDREDACTIE

Miek Goossens
Dominique Pieters
Wim Supply
Hera Van Sande

GRAFISCH ONTWERP

Ronny en Johnny.be

V.U.

Joost Vanhove

DATUM UITGAVE

01/2021

Sponsors

Vlaanderen
verbeelding werkt

vola

niko
illuminating ideas.

mark
PORCELANOSA
group

Steun

 allaertaluminium

Partners

CONCERTGEBOUW

we are
the next generation
WEEK VAN HET ONTWERPEN

Design museum Gent

STADSBOUWM **ST** **R**
GENT

THE MAARTEN VAN SEVEREN
FOUNDATION

TEAM
VLAAMS
BOUWMEESTER

Klaske Havik	4
Ode aan Marie-José Van Hee	10
An Fonteyne	11
Tinne Verwerft	15
Caroline Voet	19
Mechthild Stuhlmacher	23
Tania Vandenbussche en Els Claessens	26
Poot Architectuur	34
Graux & Baeyens architecten	42
Tim Rogge Architectuur	52
Schenk Hattori	60
Sugiberry	66
Bureau Omgeving	80
Maarten Liefoghe	90
Bovenbouw	100
Vraag en antwoord	117

cahier

Cahier is een periodieke
publicatie van Archipel.

Archipel is passie voor
hedendaagse architectuur.

info@archipelvw.be
www.archipelvw.be